

A Theoretical Analysis of Social Crises in Iran, 2017–2025: Roots and Pathways to Transition

Ebrahim Mottaghi¹, Ali Talebi Bejandi²

¹ Professor, Department of Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran (**Corresponding author**). emotaghi@ut.ac.ir

² PhD., Student, Department of Political Science, Aras Campus, University of Tehran, Aras, Iran. alitalebi@ut.ac.ir

Abstract

The present study examines one of the most complex periods in the history of Iran's political and social life, namely, the period from 2017 to 2025. This period has been marked by “accumulated crises” in Iranian society—crises that have not resulted from any single factor, but rather from the intersection of rigid economic structures, international pressures and sanctions, and fundamental changes in the perceptions and demands of younger generations. The article's central concern is the examination of the gap between the “pace and volume of social demands” and the “capacity of political institutions to respond.” The main research question is: What were the manifestations of the social crises during this period, and what institutional mechanisms are needed to move beyond this state of limbo? To explain this situation, the authors draw on Samuel Huntington's theory, as developed in *Political Order in Changing Societies*. The core of this approach is the relationship between the level of social participation and the strength of political institutions. From Huntington's perspective, a crisis occurs when social mobilization and the pressures arising from modernization develop at a pace and intensity that exceed the capacity of the prevailing institutions and bureaucracy to build institutions. In this article, political institutionalization is assessed using four key indicators. The first is adaptability: the capacity of the political structure to accommodate new demands and respond flexibly to environmental changes. The second is complexity: the degree of specialization and functional differentiation within government organizations. The third is autonomy: the degree to which decision-making institutions are independent of pressure from influential groups or particular interests. The fourth is coherence: the degree of internal coordination and integration within the governing system. We argue that the emergence of crises in Iran during this period was directly attributable to the mismatch between these indicators and the growing demands of a society rapidly moving away from traditional patterns of

Cite this article: Mottaghi, E. & Talebi Bejandi, A. (2026). A Theoretical Analysis of Social Crises in Iran, 2017–2025: Roots and Pathways to Transition. *Political science*, 29(2), p. 101-122. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.75069.3141>

Received: 2026-01-12

Revised: 2026-04-13

Accepted: 2026-05-04

Published online: 2026-07-01

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

participation. The article attributes the crises of 2017–2025 to a combination of domestic and transnational factors. The domestic factors are as follows. First, economic disparities and relative deprivation: chronic inflation, a sharp decline in the middle class's purchasing power, and distributive inequalities have fostered a sense of "relative deprivation." When a large segment of society feels that conventional avenues of social mobility have been blocked and the ladder of economic advancement has broken, protests cease to be merely sectoral and take on a structural character. Second, network society and changes in communicative action: the expansion of communication technologies and social networks has shifted communication patterns from a "vertical" model (state to society) to a "horizontal" one (society to society). As a result, official state narratives are no longer the sole source of interpretations of reality, and social actors can organize rapidly. Third, the emergence of new actors: women and younger generations (Generation Z and Generation Alpha) have emerged as driving forces of social change. Their demands are no longer exclusively economic but also encompass identity, lifestyle, and the right to participate in determining their own future. These groups are difficult for the traditional bureaucratic structure to understand and accommodate. The most significant transnational factor is international sanctions. Although sanctions are not the sole cause of the crises, they have acted as a "catalyst" or accelerator. By constraining the state's financial resources, they have substantially reduced its capacity to "distribute resources"—a traditional means of securing legitimacy or managing crises. The study's findings indicate that the government's response to these crises has remained largely "security-oriented." While society is moving through the stages of modernization and demanding civic participation, political institutions remain bound by mechanisms of "limited access." This gap has left formal institutions responding to crises through inaction or confrontation rather than resolution, thereby exacerbating them. The article emphasizes that the social crises of this period can no longer be contained through classical instruments, as the problem has shifted from a "crisis of management" to a "crisis of institutional effectiveness and legitimacy." In its concluding section, the article argues that moving beyond this situation requires a fundamental change in the model of governance. To break this cycle of instability, it proposes the following measures. First, a shift from a security-oriented to a reform-oriented approach: the governing authorities must recognize that "political order" is not secured through "closure," but rather through the "institutionalization of participation." Second, reopening channels of participation: establishing genuine legal avenues for social forces—particularly women and young people—to participate in decision-making processes, rather than ignoring or excluding them. Third, an effective, society-oriented bureaucracy: economic and administrative institutions must be rebuilt to reduce rent-seeking and corruption and ensure a fairer redistribution of resources, thereby alleviating the harms caused by relative deprivation. Accordingly, mechanisms for addressing generational, identity-based, social, and other challenges include adopting communitarian economic and political approaches, moving beyond a limited-access political system dominated by an oligarchy, and recognizing women and young people as emerging social forces. Ultimately, the article warns that the continuation of the current situation and insistence on traditional models of governance could erode institutional capacity and eventually lead to deeper

instability. A successful transition requires “structural renewal” and recognition of “society as an active agent.” This entails a shift in the state’s role from “exercising authority” toward “facilitation and participatory governance.”

Keywords: Social crisis, political stability, social unrest, social divides and generational rupture, network society, political institutionalization.

تحلیل نظری بر بحران‌های اجتماعی در ایران ۱۴۰۴-۱۳۹۶؛ ریشه‌ها و راهکارهای گذار

ابراهیم متقی^۱، علی طالبی بجندی^۲

^۱ استاد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). emotaghi@ut.ac.ir
^۲ دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، پردیس ارس، دانشگاه تهران، ارس، ایران. alitalebi@ut.ac.ir

چکیده

نظریه پردازان توسعه و نوسازی همواره به این موضوع توجه و اشاره داشته‌اند که «جوامع در حال گذار» عموماً دستخوش بحران سیاسی، اجتماعی و دگرگونی‌های ساختاری می‌شود. علت اصلی شکل‌گیری چنین فرایندی را می‌توان در تغییر قالب‌های ادراکی و انتظارات فزاینده گروه‌های اجتماعی دانست. واحدهای سیاسی در دو مرحله تاریخی درگیر بحران‌های اجتماعی و چالش‌های امنیتی می‌شوند. نخست مرحله «گذار از جامعه سنتی» که در چنین شرایطی، نشانه‌هایی از جابجایی انتظارات، قالب‌های ارزشی و الگوهای کنش ارتباطی شکل می‌گیرد. دوم مرحله، اعتراضات سیاسی که واکنش به انتظارات اجتماعی تأمین نشده است. در سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴ در کشور ایران بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ظهور یافت که ناشی از رکود اقتصادی، تحریم‌های گسترده بین‌المللی، محدودیت‌های اعمال‌شده در سیاست داخلی و انعطاف‌ناپذیری ساخت حکومتی در برابر انتظارات اجتماعی بود. در این دوران جامعه شبکه‌ای وجه مسلط کنش ارتباطی و انتقال آگاهی برای گروه‌های شهروندی بود. چگونگی پیوند انتظارات اجتماعی برآورده نشده، تضادهای طبقاتی و انباشت انتظارات را می‌توان عامل اساسی بحران‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴ دانست. پرسش اصلی مقاله آن است که «بحران‌های اجتماعی ایران سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴ دارای چه نشانه‌های اجتماعی، اقتصادی و امنیتی بوده و عبور از این بحران‌ها نیازمند چه سازوکارها و راهکارهایی است؟». به نظر می‌رسد (فرضیه) «بحران‌های اجتماعی ایران ۱۳۹۶-۱۴۰۴ در عوامل داخلی و فراملی مختلفی ریشه دارد. عوامل داخلی عبارت‌اند از: شکاف‌های اجتماعی و تورم اقتصادی تصاعدی‌بند، محرومیت نسبی و اعتراضات فراگیر ساختار شکن، افزایش نرخ تحرک اجتماعی و ظهور انتظارات فزاینده، فناوری جامعه شبکه‌ای و گسست نسلی، گذار ساخت اجتماعی از شکل‌بندی‌های ساختاری. عوامل فراملی نیز عبارت‌اند از: بازتولید روایت‌های نهفته در برابر اندیشه مقاومت، تحریم‌های بین‌المللی و بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ایران، موازنه هنجاری و فعال‌سازی داعش. سازوکارهای مقابله با تهدیدهای نسلی، هویتی و اجتماعی و ... نیز عبارت‌اند از: بهره‌گیری از اقتصاد و سیاست جماعت‌گرایانه، عبور از نظام سیاسی دسترس محدود و الیگارش حاکم، جایگاه‌یابی زنان و جوانان به عنوان نیروهای اجتماعی نوظهور.

کلیدواژه‌ها: بحران اجتماعی، ثبات سیاسی، ناآرامی‌های اجتماعی، شکاف‌های اجتماعی و گسست نسلی، جامعه شبکه‌ای، نهادینه شدن سیاسی.

استاد به این مقاله: متقی، ابراهیم؛ طالبی بجندی، علی (۱۴۰۵). تحلیل نظری بر بحران‌های اجتماعی در ایران ۱۴۰۴-۱۳۹۶؛ ریشه‌ها و راهکارهای گذار.

علوم سیاسی، ۲۹(۲)، ص ۱۰۱-۱۲۲. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.75069.3141>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۱۰/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. نویسنده مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

<https://psq.bou.ac.ir/>

مقدمه

تجربه تاریخی ایران در دهه‌های اخیر، به‌ویژه از اوایل دهه ۱۳۷۰ به این سو، به‌وضوح بازتاب‌دهنده دیالکتیک میان «انتظارات فزاینده» و «ظرفیت‌های نهادی» است. در مرحله نخست (بازه زمانی ۱۳۷۱-۱۳۸۸)، جامعه ایران با پیامدهای گذار از ساختارهای سنتی و ظهور بحران‌های کلاسیک توزیع، مشارکت، مشروعیت و هویت روبرو بود. در این دوران، مطالبات بیشتر بر محور توزیع نامتوازن منابع اقتصادی و تلاش برای گشایش در مجاری مشارکت سیاسی شکل گرفت. اما در مرحله دوم، یعنی در بازه زمانی ۱۳۹۶-۱۴۰۴، ماهیت بحران‌ها دچار دگرگونی کیفی شد. ایران در سال‌های نیمه دوم دهه ۱۳۹۰، نه تنها با چالش‌های اقتصادی بین‌المللی روبرو شد، بلکه این چالش‌ها تأثیر خود را در ساخت اجتماعی و انگاره سیاسی جامعه ایران نیز به جا گذاشت. حاشیه‌ای شدن بسیاری از گروه‌های اجتماعی و کاهش حجم طبقه متوسط را می‌توان در زمره نشانه‌ها و عواملی دانست که تضادهای دولت و جامعه را تشدید کرده است. در این دوره، انباشت انتظارات برآورده نشده گذشته با متغیرهای جدیدی همچون رکود اقتصادی مزمن، تحریم‌های گسترده بین‌المللی و متصلب‌بودن ساختار حکومتی گره خورد. ایران در سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴ با نشانه‌هایی از بحران‌های اجتماعی پرخشونت همراه بوده است. در این فرایند نیروهای اجتماعی در برابر ساخت و نهادهای سیاسی قرار گرفته و در نتیجه بستر ظهور برخی از منازعات پردامنه و خشونت‌های اجتماعی فراهم شد. بخش قابل توجهی از چالش‌های امنیتی و اجتماعی ایران در سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴ دارای ریشه‌های اقتصادی بوده است. بخش دیگری ارتباط مستقیم با چگونگی و سازوکارهای «کنش مدیریتی» داشته است که این امر چالش‌های اقتصادی را تشدید کرده و به این ترتیب ساخت اجتماعی و شکل‌بندی نظم جامعه با تهدیدهای ترکیبی روبرو می‌شود. در این دوران تاریخی زمینه برای تحول فناورانه نیز به وجود آمد. تجربه تاریخی بیانگر آن است که فناوری‌های جدید نه تنها به دگرگونی بنیادی در ساخت اجتماعی منجر می‌شود؛ بلکه موازنه قدرت کشورها را تحت تأثیر قرار داده و این امر چالش‌های امنیتی جدید را بازتولید می‌کند. هدف پژوهش حاضر آن است که نخست زمینه‌های ظهور بحران‌های اجتماعی در ایران، همچون رکود اقتصادی، تحریم و ... شناخته شود. برای این منظور نشانه‌های آن مانند اعتراضات، خشونت و ... بررسی می‌شود و در پایان به پیامدهای آن، یعنی بحران مشروعیت پرداخته می‌شود. در ادامه می‌کوشیم چالش‌های فراروی ساخت سیاسی بررسی گردد تا زمینه برای انجام اصلاحات به وجود آید. چالش‌ها در فقدان نهادینگی بروکراتیک ریشه دارد و به طبع عبور از آن با نهادینگی بروکراتیک و گزاره‌های تابع آن مانند نوسازی، مشارکت سیاسی سازنده حاصل می‌آید. ارزیابی‌های موجود بیانگر آن است که هرگونه ثبات سیاسی نیازمند نهادهای اجتماعی باثبات و کارآمد می‌باشد. نهادگرایی اجتماعی و ساختاری به شکل‌گیری شرایطی منجر می‌شود که نظم سیاسی مبتنی بر قواعد ساختاری واقع شود. نادیده گرفتن نشانه‌های کنش ارتباطی عموماً می‌تواند شرایط لازم برای جدایی

گروه‌های اجتماعی از نظام سیاسی را به وجود آورد؛ بر این اساس پس از طرح نظریه نهادگرایی بروکراتیک، به بیان عوامل داخلی و بین‌المللی چالش‌های ایجاد شده می‌پردازیم و در نهایت سازوکارها و راهکارهای عبور از آن ارائه می‌شود.

۱. چارچوب نظری: نهادگرایی بروکراتیک

نظریه‌پردازان توسعه در مطالعات خود به این موضوع اشاره دارند که امنیت اجتماعی در کشورهای شکل می‌گیرد و گسترش می‌یابد که نشانه‌هایی از «مشارکت سیاسی»، «مشروعیت ساختاری» و «توزیع عادلانه ثروت» وجود داشته باشد. مؤلفه‌های یادشده ارتباط درهم‌تنیده‌ای با یکدیگر دارند و در زمره عواملی به شمار می‌روند که شرایط لازم برای ثبات سیاسی و درهم‌تیدگی انسجام‌بخش گروه‌های اجتماعی را امکان‌پذیر می‌سازد. مشارکت سیاسی رابطه متقابل با فرهنگ اجتماعی و چگونگی توسعه نهادهای سیاسی و حزبی دارد. کشورهایی که از نهادهای باثبات، پایدار و کارآمد برخوردار باشند، می‌توانند زمینه لازم برای همکاری‌های متقابل جامعه و نهادهای سیاسی را فراهم آورند. مشارکت سیاسی و کنش حزبی نه تنها به عنوان یکی از نشانه‌های نوسازی و توسعه به شمار می‌رود، بلکه اگر هر کشوری چنین نشانه‌هایی را نداشته باشد، به گونه‌ای اجتناب‌ناپذیر سطح محدودتری از ثبات سیاسی را تجربه خواهد کرد. ساموئل هانتینگتون یکی از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان ثبات سیاسی، در ادبیات علوم سیاسی، رهیافتی با «نهادگرایی بروکراتیک» را مطرح می‌کند. در این نظریه وی به تحلیل نقش بروکراسی در فرایند «نهادینه شدن سیاسی» می‌پردازد. در این رویکرد، مسئله اصلی نه صرفاً نوع رژیم سیاسی، بلکه میزان سامان‌یافتگی، ظرفیت نهادی و توان جذب مشارکت سیاسی در درون ساختارهای رسمی دولت است (Huntington, 1965, p. 13-45; Huntington, 1968, p. 92). هانتینگتون در کتاب *سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی*^۱ استدلال می‌کند که توسعه سیاسی را باید بر پایه «نهادینه شدن سیاسی» فهم کرد؛ یعنی وضعیتی که در آن سازمان‌ها و رویه‌های سیاسی از ثبات، دوام و کارآمدی برخوردارند. به زعم او، سطح نهادینه شدن هر نظام سیاسی با چهار شاخص سنجیده می‌شود: سازگاری،^۲ پیچیدگی،^۳ خودمختاری^۴ و انسجام. سازگاری به توانایی نهاد برای تطبیق با شرایط جدید اشاره دارد؛ پیچیدگی بیانگر تنوع ساختارها و نقش‌هاست؛ خودمختاری نشان می‌دهد که نهاد تا چه اندازه از فشار منافع شخصی یا گروهی مستقل است و انسجام، درجه هماهنگی و وحدت درونی نهاد را می‌سنجد (Huntington, 1968, p. 12-13). از این منظر، بروکراسی زمانی واجد کارکرد توسعه‌بخش است که خود

1. Political Order in Changing Societies.

2. Adaptability.

3. Complexity.

4. Autonomy.

به یک نهاد پایدار تبدیل شود؛ یعنی بر پایه قواعد رسمی، تخصص‌گرایی، تداوم سازمانی و استقلال نسبی از مناسبات شخصی عمل کند؛ در غیر این صورت بروکراسی به‌جای آنکه ابزار نظم سیاسی باشد، به عرصه‌ای برای مداخله‌جویی، فساد و تضعیف اقتدار عمومی تبدیل می‌شود؛ به بیان دیگر هانتینگتون میان «وجود دستگاه اداری» و «نهادمندی بروکراتیک» تفاوت می‌گذارد. بزرگی دولت یا گسترش سازمان‌های اداری، به‌خودی‌خود نشانه ظرفیت نهادی نیست، بلکه کیفیت سازمان‌یافتگی و میزان انطباق آن با قواعد عمومی اهمیت دارد (Huntington, 1965, p. 23). در تحلیل هانتینگتون، بحران زمانی پدید می‌آید که سرعت بسیج اجتماعی و افزایش مشارکت سیاسی از رشد نهادهای سیاسی پیشی بگیرد. در چنین وضعی، شکاف میان مشارکت و نهادمندی شکل می‌گیرد و نتیجه آن می‌تواند بی‌ثباتی، خشونت سیاسی، مداخله نظامی یا زوال سیاسی باشد (Huntington, 1965, p. 36; Huntington, 1968, p. 97). در چارچوب نظری هانتینگتون، نقش اصلی بروکراسی، جذب مطالبات اجتماعی در قالب رویه‌های سازمان‌یافته برای جلوگیری از آشوب است. دولت کارآمد از نظر او، نهادی منسجم و نهادینه است که بروکراسی در آن باید با ویژگی‌هایی چون سازگاری و خودمختاری، به عامل توسعه یا زوال سیاسی تبدیل شود. بر اساس این دیدگاه، بحران‌های اجتماعی فعلی ناشی از ترکیب عوامل داخلی (نبود نهادینگی، شکاف‌های اجتماعی، تورم و انتظارات فزاینده) و عوامل فراملی (تحریم‌ها، روایت‌های تقابلی و فشارهای بین‌المللی) هستند. استفاده از نظریه هانتینگتون امکان تحلیل این عوامل و دستیابی به راهکارهایی همچون بهره‌گیری از سیاست‌های جماعت‌گرایانه، گذار از الیگارشی و تثبیت جایگاه نیروهای نوظهور (زنان و جوانان) را برای مدیریت این بحران‌ها فراهم می‌سازد.

۲. ریشه‌ها و زمینه‌های داخلی و بین‌المللی بحران‌های اجتماعی ۱۳۹۶-۱۴۰۴

۲-۱. عوامل داخلی بی‌ثباتی سیاسی ایران سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴

۲-۱-۱. شکاف‌های اجتماعی و تورم اقتصادی تصاعداً پاینده

گسترش شکاف‌های اجتماعی و افزایش تورم اقتصادی را می‌توان در زمره فرایندها و سازوکارهایی دانست که زمینه اعتراضات عمومی را در سال‌های مورد مطالعه به وجود آورده است. در سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴، میزان کارآمدی ساختار بروکراتیک کاهش یافته، نهادهای سیاسی محدودی برای سامان‌پذیری وجود داشتند و از همه مهم‌تر آنکه ساخت اجتماعی با چالش‌های اقتصادی همانند تورم روبرو بودند. بررسی روند تورم سالانه در اقتصاد ایران در دوره ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۴ نشان می‌دهد که اقتصاد کشور در این بازه با تداوم یک وضعیت تورمی مزمن و ناپایدار مواجه بوده است. بر اساس داده‌های رسمی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، نرخ تورم سالانه در سال ۱۳۹۶ برابر با ۹۰۶ درصد بوده، اما از سال ۱۳۹۷ به بعد وارد مرحله‌ای از شتاب‌گیری محسوس شده است؛ به‌گونه‌ای که این شاخص در سال ۱۳۹۷ به ۳۱۰۲

درصد افزایش یافت. در ادامه، نرخ تورم سالانه در سال‌های ۱۳۹۸، ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ به ترتیب به ۴۱٫۲، ۴۷٫۱ و ۴۶٫۲ درصد رسید. این روند نشان می‌دهد که اقتصاد ایران در پایان دهه ۱۳۹۰ درگیر چرخه‌ای از تورم فزاینده و پایدار بوده است که آثار آن در کاهش قدرت خرید خانوارها، افزایش هزینه‌های معیشت و تشدید نااطمینانی اقتصادی آشکار شده است. در سال ۱۴۰۱، نرخ تورم سالانه به ۵۳٫۱ درصد افزایش یافت و به بالاترین سطح در دوره مورد بررسی رسید. این سطح از تورم را می‌توان حاصل هم‌زمانی عوامل متعددی همچون تداوم تحریم‌های خارجی، نوسانات نرخ ارز، رشد نقدینگی و ضعف در مهار انتظارات تورمی دانست. هرچند در سال ۱۴۰۲ نرخ تورم سالانه تا حدود ۴۷٫۴ درصد کاهش یافت، این کاهش به معنای عبور از وضعیت تورمی نبود، بلکه صرفاً از شدت نسبی فشار قیمتی کاست. در سال ۱۴۰۳ نیز نرخ تورم سالانه به ۳۵٫۸ درصد رسید که نسبت به سال قبل کاهش قابل توجهی را نشان می‌دهد، اما همچنان در سطحی بسیار بالاتر از نرخ‌های قابل قبول ثبات اقتصادی قرار دارد (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۴).^۱ با انطباق داده‌های تورمی بر بسترهای اجتماعی، سه مقطع کلیدی شناسایی می‌شود: در دوره نخست، یعنی سال‌های ۱۳۹۶ - ۱۳۹۸ که دوره بازگشت تورم و شوک انتظارات است، تورم سالانه از ۸٫۲ درصد به ۳۴٫۸ درصد جهش کرد. این شوک اقتصادی موجب شکاف عمیق در انتظارات رفاهی طبقه متوسط و فرودست شد که نمود عینی آن در اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸ ظاهر گشت. در این مقطع، تورم به عنوان کاتالیزوری برای انباشت نارضایتی‌های ساختاری عمل کرد. در دوره دوم، یعنی از سال‌های ۱۳۹۹-۱۴۰۲، پایداری تورم بالای ۴۰ درصد و فرسایش طبقه متوسط را شاهد هستیم. در این دوره با استمرار تورم بالای ۴۰ درصد (نقطه اوج ۴۵٫۸ درصد در سال ۱۴۰۱)، فرسودگی ناشی از تورم مزمن به عمق لایه‌های اجتماعی نفوذ کرد. سقوط تدریجی بخش‌هایی از طبقه متوسط به دهک‌های پایین‌تر معیشتی، زمینه را برای اعتراضات پاییز ۱۴۰۱ هموار ساخت. ناتوانی نهادها در مهار تورم، به مثابه افت شدید «ظرفیت پاسخ‌گویی سیستم» تعبیر شد که بحران‌های معیشتی را به بحران مشروعیت پیوند داد. دوره سوم، دوره کوتاه سال ۱۴۰۳-۱۴۰۴ است که بازگشت تورم نوسانی و شکنندگی بسیار بالای اجتماعی را شاهد بودیم. در این دوره با وجود نوسان تورم بین ۳۵٫۵ تا ۴۳٫۲ درصد، جامعه با پدیده «خستگی تورمی»^۲ مواجه شده است. در این وضعیت، آستانه تحمل اجتماعی به شدت کاهش یافت و کوچک‌ترین تکانه اقتصادی، پتانسیل تبدیل شدن به یک بحران اجتماعی جدید را دارا شد. به زعم هانتینگتون (۱۹۶۸)، بی‌ثباتی ناشی از سبقت «بسیج اجتماعی» از «ظرفیت بروکراتیک» است. تورم این شکاف را با دو سازوکار تشدید می‌کند: ۱. بحران کارآمدی دولت در مدیریت معیشت؛ ۲. سیاسی شدن مطالبات اقتصادی؛ بدین معنا که در غیاب نهادهای مدنی واسطه، خواسته‌های معیشتی

1. https://www.cbi.ir/Inflation/Inflation_fa.aspx

2. Inflation Fatigue.

به طور مستقیم به اعتراضات سیاسی تبدیل می‌شوند. به طور کلی روند تورم در این دوره نشان آن است که اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۴ در شرایطی ناپایدار و پرخطر قرار داشته است و سیاست‌های کنترل تورم، تنها در برخی مقاطع توانسته‌اند از شدت رشد قیمت‌ها بکاهند، نه اینکه آن را به سطحی پایدار و پایین برسانند؛ از این رو تورم در این بازه زمانی باید نه به عنوان یک نوسان مقطعی، بلکه به عنوان یکی از متغیرهای اصلی بحران‌ساز در تحلیل وضعیت اقتصادی و اجتماعی ایران مورد توجه قرار گیرد. در این دوران شکاف‌های اقتصادی و تضادهای طبقاتی افزایش یافت؛ میزان تعلق جامعه به نظم سیاسی کاهش بیشتری پیدا کرد و ضریب پیوستگی جامعه و حکومت رو به کاهش نهاد.

۲-۱-۲. افزایش نرخ تحرک اجتماعی و ظهور انتظارات فزاینده

ساخت اجتماعی و الگوی کنش رفتاری گروه‌های شهروندی ایرانی بر نشانه‌هایی از تحرک اجتماعی مبتنی می‌باشد. علت اصلی آن را می‌توان در فرهنگ سیاسی و تجربه‌های تاریخی جامعه ایرانی دانست. ایران در سال‌های ۱۳۹۶-۱۴۰۴ با نشانه‌هایی از انتظارات فزاینده مواجه شده است. رشد اقتصادی سال‌های پس از برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) در آغاز دارای آثار و پیامدهای مثبتی بود، اما به قدرت رسیدن دونالد ترامپ، زمینه ایجاد چالش‌های بیشتری را برای اقتصاد ایران پدید آورد. در این فرایند، ایران با روندهای برگشت‌پذیر در کنش ارتباطی ایران با اقتصاد جهانی روبرو شد. نتیجه این امر را می‌توان در شکل‌گیری فضای انتظارات فزاینده و تأمین نشدن انتظاراتی دانست که زمینه شکل‌گیری بحران اجتماعی را فراهم آورد. اگر خواسته باشیم تحولات سیاسی و اجتماعی و ناآرامی‌های خشونت‌آمیز ایران را بر اساس انگاره هانتینگتون بررسی کنیم، می‌توان به این جمع‌بندی رسید که بسیاری از نابسامانی‌های سیاسی از دگرگونی‌های سریع اجتماعی، فشارهای اقتصادی بین‌المللی، وارد شدن گروه‌های اجتماعی نوپا در حوزه سیاسی، تحول آهسته نهاد‌های اجتماعی سرچشمه می‌گیرد. در چنین شرایطی نرخ رشد تحرک اجتماعی و گسترش پهنه مشارکت سیاسی به میزان قابل توجهی افزایش می‌یابد و زمینه نابسامانی سیاسی، نا استواری، خشونت و رویارویی نهاد‌های اجتماعی و دولت را فراهم می‌سازد (هانتینگتون، ۱۳۷۰، ص ۱۱). در سال‌های دهه ۱۳۹۰ بستر گسترش نقش و جایگاه فناوری شبکه‌ای در ساختار اجتماعی ایران به وجود آمد.

۲-۱-۳. فناوری جامعه شبکه‌ای و گسست نسلی

موج‌های ارتباطی و شکل‌بندی جامعه شبکه‌ای تأثیر قابل توجهی در الگوی کنش ارتباطی گروه‌های شهروندی به جا گذاشته است. فضای ارتباطی در ساخت اجتماعی ایران با بسیاری از کشورهای منطقه‌ای متفاوت است. ایران سال‌های گذار از جامعه سنتی را سپری کرده، اما هنوز به مرحله نوسازی به عنوان معرفت‌شناختی، کنش اقتصادی و راهبردی وارد نشده است. در چنین شرایطی، نشانه‌هایی از

«ساخت اجتماعی در حال گذار» و پیوند درهم تنیده با فضای «جامعه شبکه‌ای» و «تحرك اجتماعی فراساختاری» به وجود می‌آید. ساخت اجتماعی و اقتصادی ایران از دهه ۱۹۹۰ نقش‌یابی و اثربخشی «نسل Z» را تجربه کرده است. ویژگی‌های اخلاق سیاسی و اجتماعی گروه نسلی نوظهور در ایران با قالب‌های آرمانی و انگیزش‌های نهفته نسل‌های گذشته هماهنگی و همگونی چندانی نداشته است. گروه‌های نسلی جدید تلاش دارند تا از قالب‌های هنجاری و انگاره‌های ساختاری دوران گذشته عبور کنند و «آموزه‌های اثبات‌گرا» در اندیشه سیاسی و اجتماعی آنان موج می‌زند. الگوی رفتاری این گروه نسلی بر «معادله هزینه و فایده» مبتنی بوده است و بنابراین فاقد قابلیت تطبیق‌پذیری و هم‌سازی با ساخت سیاسی و اجتماعی ایران می‌باشد (پولانی، ۱۳۹۶، ص. ۴۵). علت اصلی تغییرات نسلی را می‌توان در «تصلب ساختاری»، «عقیم‌ماندگی گفتمانی» و «ظهور جامعه شبکه‌ای» دانست. هر یک از مؤلفه‌های یادشده هرگاه با چالش‌های اقتصادی و بحران‌های اجتماعی روبرو شود، زمینه ظهور برخی از بحران‌های محیطی را فراهم می‌سازد. شکل‌بندی ساخت اجتماعی جدید را می‌توان بخشی از واقعیت‌های گسترش فناوری ارتباطی دانست. این امر میزان انتظارات جامعه را افزایش داد و بسیاری از گروه‌های اجتماعی، به‌ویژه افرادی که در حوزه‌های پیرامونی زندگی می‌کردند، احساس کردند که در وضعیت تبعیض اقتصادی قرار گرفته‌اند و دولت را مسئول چنان شرایطی می‌دانستند؛ بر این اساس تغییرات نسلی در زمره عواملی بودند که چنین فرایندی را گسترش بیشتری دادند.

۲-۴. تبارشناسی بحران‌های اقتصادی، اجتماعی و امنیتی ۱۳۹۶-۱۴۰۴

پس از سال ۱۳۹۶، ایران شاهد گسترش ابعاد بحران‌های اجتماعی و اقتصادی بوده است. ریشه‌های اصلی بروز این ناآرامی‌ها را می‌توان در مؤلفه‌هایی چون رانت‌جویی اقتصادی، تسلط الیگارشیک گروه‌های اجرایی بر ساختار قدرت سیاسی، افول تدریجی ظرفیت‌های بروکراتیک حاکمیت، و سازوکارهای مرتبط با «نظام دسترسی محدود» تبیین کرد. به‌رغم فراهم آمدن فرصت‌هایی برای تغییر در ترکیب نمایندگان مجلس شورای اسلامی و شوراهای اسلامی شهر در انتخابات سال‌های ۱۳۹۴ و ۱۳۹۶، این تحولات ساختاری نتوانستند تأثیر ملموسی بر بهبود وضعیت معیشت شهروندان، به‌ویژه اقشار فرودست اقتصادی بر جای گذارند (شفیعی‌فر، ۱۳۸۴، ص. ۶۸). پیروزی حسن روحانی در انتخابات ریاست جمهوری سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۶، بیش از آنکه ناشی از بسیج پایگاه اقتصادی طبقات فرودست تلقی شود، در چارچوب تحولات و جابجایی‌های درون‌ساختاری قدرت و تغییر در موازنه میان لایه‌های حکومتی قابل فهم است. این موفقیت انتخاباتی را می‌توان در راستای مطالبات و خواسته‌های طبقه متوسط شهری بازتعریف کرد؛ طبقه‌ای که مطالباتش در بستر رخدادهای سیاسی- اجتماعی سال ۱۳۸۸، به‌شکل ملموس‌تری بروز یافت. اگرچه جنبش اعتراضی سال ۱۳۸۸ در کوتاه‌مدت نتوانست اهداف اعلام‌شده را محقق سازد، پیروزی‌های انتخاباتی روحانی در دوره‌های بعدی، به مثابه واکنشی

سیاسی به شکاف‌ها، تنش‌ها و نارضایتی‌های ناشی از آن رخداد قابل ارزیابی است. شواهد موجود نشان آن است که ترکیب اجتماعی نیروهای فعال در جنبش سال ۱۳۸۸ بیشتر به اقشار طبقه متوسط شهری تعلق داشته‌اند. حمایت لایه‌های پایینی جامعه از محمود احمدی‌نژاد در بحران انتخابات ۱۳۸۸، و سپس احساس آنان در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ مبنی بر بی‌تأثیر بودن جابجایی قدرت بر موقعیت اقتصادی و زیست اجتماعی‌شان، در سابقه فعالیت‌های حسن روحانی در دوره ۱۳۹۲-۱۳۹۶ ریشه دارد. روحانی در این سال‌ها بیشتر از ادبیات و مفاهیمی بهره برد که از مطلوبیت بالایی نزد طبقه متوسط شهری برخوردار بود، اما نتوانست با لایه‌های اقتصادی فرودست ارتباط معناداری برقرار کند. ارتباط با لایه‌های فرودست از این جهت اهمیت دارد که جامعه ایرانی نسبت به تقارن درآمدها حساسیت قابل توجهی نشان می‌دهد. این حساسیت را می‌توان در شاخص‌های رفتاری جامعه در دوران دفاع مقدس مشاهده کرد. اصل دیگر مهم در فضای ادراکی جامعه ایران، موضوع «انتقال نزولی و صعودی درآمدها» میان طبقات مسلط سیاسی است. این حساسیت نسبت به انتقال درآمد اهمیت می‌یابد؛ زیرا تمایز میان سطوح دارایی را منعکس می‌سازد که بر اساس آن واکنش‌های اجتماعی شکل می‌گیرد (ایوانز، ۱۳۸۲، ص. ۳۵). تحلیل تجربه زیسته نسل‌های پس از انقلاب و لایه‌های فرودست اقتصادی نشان می‌دهد که الگوهای حکمرانی، به دلیل وجود فساد، بروکراسی ناکارآمد و نداشتن دسترسی عادلانه، از معیارهای «حکمرانی خوب» فاصله گرفته، به عوامل اصلی بحران‌های اجتماعی (مانند سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸) تبدیل شده‌اند. در کنار این بحران‌ها، کنشگری اپوزیسیون خارج از کشور و نقش رسانه‌های بین‌المللی در برجسته‌سازی بحران‌های اقتداری و توزیعی، بر شدت نارضایتی‌ها افزود؛ با این حال هم‌سوی بودن این نیروها و رویکرد محافظه‌کارانه طبقه متوسط برای پرهیز از تغییرات رادیکال، مانع از وقوع دگرگونی‌های ساختاری در نظام حاکم شد.

۲-۱-۵. محرومیت نسبی و اعتراضات فراگیر ساختارشکن

موج سوم انقلاب فناوریانه به گسترش شبکه ارتباطی جامعه ایرانی با انگاره‌هایی منجر شد که زمینه مقایسه موقعیت اجتماعی و اقتصادی گروه‌های شهروندی را فراهم آورد. نظریه پردازان فلسفه تکنولوژی بر این باورند که آگاهی به افزایش انتظارات و اعتراضات اجتماعی می‌انجامد. علت اصلی بسیاری از بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ایران آن است که آگاهی ناشی از فناوری، زمینه‌های شکل‌گیری «محرومیت نسبی» میان گروه‌های شهروندی را به وجود آورده است و این امر شکاف سیاسی و ساختاری جامعه و حکومت را افزایش می‌دهد. هرگونه شکاف سیاسی منازعه‌های اجتماعی را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد؛ به بیان دیگر هرگاه ساخت اجتماعی احساس کند نمی‌تواند با نظام حکومتی همراه شود، با چالش‌های اقتصادی روبرو می‌گردد و زمینه اعتراض فراهم می‌شود. در دهه ۱۳۹۰ نشانه‌هایی از تغییرات نسلی و هنجاری پدید می‌آید. این‌گونه تغییرات با چالش‌های ناشی از تحریم اقتصادی و محدودیت‌های اجتماعی پیوند

یافت و در نتیجه زمینه برای تحقق نشانه‌هایی از محرومیت نسبی پدید آمد (حاتمی و کلاته، ۱۳۹۳، ص. ۲۵). پیوند محرومیت نسبی با محدودیت‌های اقتصادی، انتظارات اجتماعی و جامعه شبکه‌ای را می‌توان محور اصلی برخی از بحران‌های اجتماعی پرتش دانست که با نشانه‌هایی از «عصیان نسلی» انعکاس داشته است. در ایران دهه ۱۳۹۰ نشانه‌های محدودی از نهادهای سیاسی و اجتماعی باثبات وجود داشت که نتوانست گسیختگی ساختار اقتدار عمومی و انتظارات فزاینده ساخت اجتماعی در حال ظهور و معترض را ترمیم کند. تحقق این امر نیازمند ارائه خدمات، تولید گفتمان متناسب با ضرورت‌های نسلی و نظارت قاعده‌مند حکومت بر گروه‌های اجتماعی به گونه مسالمت‌آمیز می‌باشد. در چنین شرایطی طبیعی است که نشانه‌هایی از اعتراض در لایحه‌های اجتماعی طبقات فرودست جامعه به وجود آمد.

۶-۱-۲. گذار ساخت اجتماعی از شکل‌بندی‌های ساختاری

گذار سیاسی زمانی رخ می‌دهد که «تغییرات نسلی و گفتمانی» همراه با «ناامیدی از اصلاحات ساختاری» همراه باشد؛ پدیده‌ای که پس از سال ۱۳۹۶ در ایران به شکلی تدریجی بازتولید شده است. ظهور گروه‌های نسلی جدید و اقشار حاشیه‌ای که امیدی به بهبود اقتصادی نداشتند، با بهره‌گیری از سازوکارهای مقابله‌جویانه، زمینه‌ساز چالش‌های امنیتی جدید شده‌اند. از سوی دیگر، تمایل نداشتن کارگزاران اجرایی به اصلاحات ساختاری در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی، به برخورد با این نسل‌ها و تشدید تضادهای نهفته منجر گشته است. این وضعیت با توجه به تحولات ابزارهای ارتباطی، می‌تواند با رویکرد «موج سوم دموکراسی» هانتینگتون، به تضادهای سیاسی و اقتصادی بینجامد و بحران‌هایی را در پیوند میان جامعه و حکومت در نظام‌های اقتدارگرا ایجاد کند (هانتینگتون، ۱۳۷۳، ص. ۲۵). هرگونه اعتراض و ناآرامی اجتماعی ایران را می‌توان ناشی از ناامیدی جامعه به انجام‌دادن اصلاحات از سوی حکومت دانست. به همان گونه‌ای که نشانه‌هایی از پیوند میان «اصلاحات و انقلاب» وجود دارد، چنین نشانه‌هایی را می‌توان در فضای سیاسی رادیکال‌شده جوامعی مورد توجه قرار داد که اولاً فاقد نهادهای اجتماعی‌اند؛ ثانیاً با چالش‌های اقتصادی فلج‌کننده روبرو می‌شوند؛ ثالثاً خود را در وضعیت محرومیت نسبی احساس می‌کنند (لونس، ۱۳۹۸، ص. ۴۵). هر يك از سه مؤلفه اقتصادی، نهادی و روان‌شناختی را می‌توان در زمره عواملی دانست که زمینه «گسیختگی ساختار اقتدار عمومی» را به وجود آورده و این امر بستر اعتراضات سیاسی گسترش‌یابنده و خشونت‌های پرشدت را امکان‌پذیر می‌سازد. در چنین فرایندی نسل جدید قالب‌های آرمانی و اعتقادی خود را به ایدئولوژی نظام سیاسی از دست می‌دهد و به قول بورديو نشانه‌های ازجانکندگی ساخت اجتماعی به وجود می‌آید. نیروهای اجتماعی در این شرایط با کمبود احساس تعلق به ساختار سیاسی روبرو می‌گردد و از همه مهم‌تر اینکه نهادهای اجتماعی قادر به ترمیم شکاف سیاسی حکومت و گروه‌های اجتماعی نبوده‌اند. اگرچه چالش‌های اقتصادی در زندگی عمومی جامعه، محدودیت‌هایی را برای تأمین نیازهای زندگی گروه‌های شهروندی به وجود می‌آورد، به

دلیل نبود «نهادهای سیاسی کارآمد»، «چالش‌های اقتصادی فزاینده» و «نبود گفتمان انسجام‌بخش اجتماعی» زمینه برای ظهور و گسترش اعتراضات سیاسی به وجود می‌آید. نظام سیاسی ایران در هر دوره از بحران‌های اجتماعی سطح گسترده‌تری از اعتراض گروه‌های شهروندی را تجربه کرده است که به موازات کنش مقابله‌جویانه از سوی نیروهای امنیتی رادیکالیزه می‌شوند.

۲-۲. عوامل فراملی (بین‌المللی) بحران و اعتراضات اجتماعی ایران ۱۴۰۴-۱۳۹۶

ساختار دولت در بسیاری از کشورهای خاورمیانه تحت تأثیر سازوکارهای استعماری است؛ به این معنا که قدرت‌های بزرگ و سرویس‌های امنیتی آنها با هدف مدیریت منازعه‌های هویتی مداخله می‌کنند (مانند حمایت غرب از داعش بر پایه شناخت خاص از گروه‌های اجتماعی عرب). بحران‌های امنیتی در سوریه و عراق نشان می‌دهند که بازتولید هویت می‌تواند به تغییرات تداوم‌بخش بحران‌های امنیتی و اثرات نسلی منجر شود (Berger, 1999, p. 25).

۲-۲-۱. بازتولید روایت‌های نهفته در برابر اندیشه مقاومت

روایت را می‌توان به عنوان بخشی از دانش اجتماعی دانست که گروه‌های شهروندی به تدریج بازتولید می‌کنند. هر گروه نسلی دارای قالب‌های روایتی خاص خود می‌باشد. وقتی صحبت از تفاوت و تمایز نسلی مطرح می‌شود، به معنای آن است که هر نسل قالب‌های روایتی خاص خود را آموخته، می‌کوشد خود را با آن نشانه‌ها پیوند دهد. می‌توان درهم‌تنیدگی مؤلفه‌های نسلی را ناشی از روایت‌های انسجام‌بخش دانست. هرگاه فضای ارتباطی جامعه گسترش پیدا کند و ساخت اجتماعی در وضعیت شبکه‌ای قرار گیرد، در آن شرایط روایت‌ها می‌تواند تفسیر جدیدی از زندگی گروه‌های شهروندی را تولید کند. هرگونه تفکر اجتماعی و اقتصادی ارتباط مستقیم و درهم‌تنیده‌ای با نشانه‌ها و سازوکارهای کنش ارتباطی گروه‌های شهروندی و ابزارهای ارتباطی آنان دارد. تحولات سیاسی می‌تواند بستر تغییر در انگاره‌های اجتماعی، تفکر سیاسی، الگوی کنش ارتباطی و انگیزش‌های سیاسی را پدید آورد (معلوف، ۱۳۸۹، ص. ۹۵). ایران در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی تلاش داشت تا زمینه شکل‌گیری قالب‌های گفتمانی مقابله با استعمار را در دستور کار قرار دهد. اندیشه سیاسی نسل اول انقلاب در مقابله با سیاست‌های تهاجمی آمریکا شکل گرفته بود. چنین رویکردی، بستر آرمان‌گرایی ایدئولوژیک را به عنوان بخش محوری سیاست خارجی جمهوری اسلامی فراهم آورد، به تدریج بخشی از کارکرد خود را از دست داد و سبب ایجاد اعتراضات اجتماعی شد. روایت‌های شکل گرفته در فضای جدید ایران و سیاست بین‌الملل را می‌توان بخشی از قالب‌های ذهنی و مبانی تفکری دانست که زمینه بازتولید هویت نسلی جدید برای جامعه ایرانی را به وجود آورده است. هر گروه نسلی انگاره‌های ذهنی و آموزه‌هایی دارد که آنان را از مجموعه‌های گذشته تفکیک می‌نماید. نظم اجتماعی با تغییرات نسلی دگرگون‌شده و در نتیجه

میزان تاب‌آوری هر گروه نسلی به تدریج در برابر سیاست‌های آرمانی حکومت‌ها تغییر پیدا می‌کند (دلفروز، ۱۳۹۳، ص. ۹۵). هویت‌های نسلی به موازات انگاره‌های آرمانی در عرصه‌های سیاسی و مذهبی در خاورمیانه از قابلیت لازم برای رادیکالیزه‌سازی معادله سیاست و قدرت برخوردار هستند. تضادها و تفاوت‌های هویتی در گروه‌های سیاسی رقیب به ظهور «دولت شکننده» منجر می‌شود. دولت شکننده بر مبنای فعالیت شکاف‌های ملی و فراملی به موازات نقش‌یابی رسانه‌های بین‌المللی، به‌ویژه در عصر جامعه شبکه‌ای به وجود آمده و این امر زمینه بحران‌های اجتماعی پر دامنه در کشورهای منطقه‌ای از جمله ایران را فراهم آورده است. عموم نسل جدید در ایران انگیزه خاصی به موضوعات هویت منطقه‌ای و قالب‌های آرمانی و ایدئولوژیک نشان نمی‌دهد. علت اصلی آن را می‌توان در تلاش فراگیر آنان برای تأمین حداقل‌های مربوط به اقتصاد اجتماعی و خانوادگی دانست. چنین انگاره‌ای را می‌توان در اندیشه «آبراهام مازلو» در نظر آورد. به باور مازلو هر انسانی در فضای «سلسله مراتب نیازها» قرار دارد و در شرایطی به قالب‌های آرمانی، ایدئولوژیک و هنجاری توجه می‌کند که بخش‌های اولیه نیازهای بیولوژیک و اجتماعی آنان تأمین شده باشد (مؤمنی، ۱۳۹۵، ص. ۳۷).

۲-۲-۲. تحریم‌های بین‌المللی و بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ایران

تحریم‌های اقتصادی و فناوریانه را می‌توان در زمره ابزارها و سازوکارهایی دانست که زمینه لازم را برای تغییر در معادله قدرت و بحران‌های اجتماعی به وجود می‌آورد. به دلیل اعمال تحریم‌های اقتصادی و آنچه که ریچارد نفیو از آن به عنوان «هنر تحریم» یاد می‌کند، زمینه بحران‌های اقتصادی و شکاف‌های مترکم در ساخت سیاسی ایران اجتناب‌ناپذیر خواهد بود. بحران‌های اقتصادی و اجتماعی بخشی از واقعیت‌های اقتصاد جهانی بوده که ایالات متحده از طریق تحریم‌های یک‌جانبه و چندجانبه، ایران را با چالش‌های اقتصادی و بحران‌های اجتماعی فراگیر روبرو ساخته است. کارگزاران امنیتی کشورهای منطقه‌ای و قدرت‌های بزرگ که اندیشه انقلاب دایمی در سیاست خارجی ایران را به عنوان تهدیدی برای خود تلقی می‌کردند، در صدد برآمدند تا انگاره «گسترش بحران از درون» را در دستور کار قرار دهند. این گروه از نظریه پردازان بر این اعتقاد بودند که ساختار سیاسی تصلب ایدئولوژیک دارد و این امر چالش‌های امنیتی فزاینده‌ای را برای کشور ایجاد می‌کند. بازتولید و گسترش چنین چالش‌هایی را می‌توان بخشی از راهبرد ایالات متحده و کشورهای منطقه‌ای برای کاهش قابلیت‌های تاکتیکی ایران در صدور انقلاب دانست. ایران در سال‌های دهه ۱۳۹۰ با چالش‌های اقتصادی پر دامنه‌ای روبرو شده است. محدودیت‌های اقتصادی فراروی ایران در چارچوب تحریم‌های دوجانبه و چندجانبه نقش مؤثری در چالش‌های راهبردی کشور داشته است. اگر مؤلفه‌های هویتی و قطبیت ساختاری چاشنی تحولات سیاسی، اجتماعی و راهبردی کشورها شود، در آن شرایط امکان مدیریت و حل بحران‌های اجتماعی و منطقه‌ای وجود خواهد داشت. جهان غرب از طریق تحریم‌های فراگیر در صدد برآمد تا ایران را با چالش‌های اقتصادی،

اجتماعی و هنجاری روبرو سازد. گذار از بحران نیازمند بهره‌گیری از سازوکارها و ابزارهایی است که زمینه مهار تهدیدها را به وجود آورد. ایران در قرن ۲۱ تلاش همه‌جانبه‌ای به انجام رساند تا جبهه مقاومت را گسترش دهد و از این طریق به مازاد امنیتی و راهبردی چندجانبه نایل شود. تحریم‌های اقتصادی آمریکا و جهان غرب علیه ایران، ساخت سیاسی جمهوری اسلامی را با چالش‌هایی همراه ساخت تا قادر به تأمین نیازهای عمومی خود نباشد. برنارد لوئیس چنین فرایندی را ناشی از نشانه‌های نبرد سنت و تجدد می‌داند و بر این باور است که این‌گونه شکاف‌ها در کشورهایی از جمله ایران که از اندیشه نوگرایی و تحول اجتماعی سریع برخوردارند، می‌تواند تغییرات بنیادین در ساختار و اولویت‌های سیاست خارجی پدید آورد (لوئیس، ۱۳۸۴، ص. ۱۲۵).

۲-۳. دومینوی بحران‌های منطقه‌ای، موازنه هنجاری و فعال‌سازی داعش

از سال ۲۰۱۲، جنگ علیه منافع و امنیت ایران در سطح منطقه شدت یافت. در این دوره، هیلاری کلینتون، وزیر خارجه وقت آمریکا، سیاست موازنه ایدئولوژیک را برای محدودسازی قدرت منطقه‌ای ایران در دستور کار قرار داد. این تلاش برای مهار ایران از طریق به‌کارگیری بازیگران منطقه‌ای، نخستین‌گام برای توقف جبهه مقاومت بود؛ در این راستا کشورهایی همچون عربستان، امارات، ترکیه و قطر با حمایت از گروه‌های بنیادگرای سلفی، نقش مؤثری در محدودسازی نفوذ ایران ایفا کردند (کولی، ۱۳۸۷، ص. ۸۵). مقابله با حوزه امنیتی ایران، بخشی از راهبرد محاصره ژئوپلیتیکی و ایدئولوژیک جمهوری اسلامی از سوی گروه‌های سلفی است که از حمایت بازیگران منطقه‌ای برخوردارند؛ با این حال ایران توانسته است با تقویت نقش متحدان خود، نیروهای پراکنده منطقه را با هدف مقابله با بازیگران حامی رویکردهای آمریکامحور با یکدیگر متحد سازد (فولر و فرانکه، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۵). هدف آمریکا و اسرائیل از سامان‌یابی داعش در خاورمیانه، به‌ویژه عراق و سوریه آن بود که زمینه شکل‌گیری دولت ضعیف و ناکارآمد برای مقابله با تهدیدات به وجود آید؛ همان‌گونه که مفهوم دولت شکننده به عنوان بهترین صورت‌بندی در چارچوب نمونه مطلوب دولت وبری در دستور کار قدرت‌های بزرگ در ارتباط با ایران قرار گرفت. دولت وبری بر بروکراسی، سازمان و مقررات اجرایی تأکید دارد. چنین انگاره‌ای در فضای رقابت‌های هویتی و نقش‌یابی داعش، کارکرد خود را از دست می‌دهد (بروک و همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۳۴). هرگونه دولت‌سازی نیازمند شکل‌گیری قالب‌های مفهومی و پارادایم جدید است؛ پارادایمی که بتواند بر معادله رقابت‌های سیاسی و اثربخشی محیطی در فضای امنیت منطقه‌ای خاورمیانه تأثیر بگذارد. آلن تورن در ارتباط با فضای برپا شده نظام جهانی در سال‌های پس از ۱۹۹۰، به مفهوم پارادایم جدید توجه کرد. بروک و دیگران نیز نمونه مطلوب خود در ارتباط با تحولات منطقه‌ای را دربردارنده یک پدیده فرضی جدید می‌دانند که اگرچه ماهیت انتزاعی دارد، تأثیر خود را بر الگوی کنش بازیگران در فضای انتزاعی به جا می‌گذارد (تورن، ۱۳۹۶، ص. ۹۵). روند شکل‌گیری داعش بیانگر این واقعیت است که

هویت‌ها تحت تأثیر قالب‌های ادراکی «انسان، دولت و نظام بین‌الملل» برساخته می‌شود. هر یک از سه مؤلفه یادشده بر روندهای هویت‌گرایی خاورمیانه تأثیر گذاشته است. رادیکالیزه‌شدن هویت، خشونت را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد و این امر به گسترش منازعه‌های امنیتی در خاورمیانه منجر شده است. نظریه‌پردازانی همانند کانت انسان‌ها و هویت‌ها را در زمرهٔ اعضای «عالم حس» و «عالم فهم» توصیف می‌کنند؛ به همین دلیل است که در بسیاری از موارد انگیزه‌ها و تمایلات بر خرد چیره می‌شود.

۳. سازوکارهای مقابله با تهدیدات نسلی، هویتی و اجتماعی

برای مهار تهدیدها و مقابله با چالش‌های اقتصادی و اجتماعی، ایران باید از سازوکارها و ادبیات سیاست بقا استفاده کند و در این فرایند، شرایط لازم برای حداکثرسازی سیاست جذب گروه‌های اجتماعی و همبستگی با لایه‌های مختلف جامعه را فراهم سازد. گذر از چالش‌های امنیتی بدون ابتکار عمل برای برطرف‌سازی عوامل زیربنایی که بیشتر ناشی از ناکارآمدی اجرایی، بحران اقتصادی و نادیده‌گرفتن انتظارات جامعه است، حاصل نخواهد شد. ترمیم چالش‌های اجتماعی نیازمند سازوکارهای ساختاری از جمله موضوعات و فرایندهای ذیل است:

۳-۱. بهره‌گیری از سازوکارهای اقتصاد و سیاست جماعت‌گرایانه

جماعت‌گرایی در اقتصاد و سیاست، به‌جای فرد منزوی یا دولت کاملاً متمرکز، بر اجتماع، مسئولیت متقابل، مشارکت و خیر عمومی تکیه می‌کند. جماعت‌گرایی^۱ در اواخر قرن بیستم به عنوان واکنشی فلسفی و سیاسی به سیطرهٔ فردگرایی هستی‌شناختی^۲ در درون لیبرالیسم راست‌گیش شکل یافت. از منظر متفکران این مکتب، عامل انسانی نه یک خود غیرمتعهد^۳ یا فاعل پیشینی مستقل از جامعه، بلکه عاملی است که هویت، خیر و غایات زیست خود را در بستر مناسبات اجتماعی و سنت‌های تاریخی کشف می‌کند (Sandel, 1984, p. 23-34). کشورهایی که در شرایط بحران اقتصادی و چالش‌های اجتماعی قرار می‌گیرند، عموماً می‌بایست برای عبور از تهدیدها، سازوکارهای جماعت‌گرایانه را در دستور کار قرار دهند. در این شرایط ضریب نابرابری اقتصادی به میزانی کاهش پیدا می‌کند که گروه‌های عمومی جامعه از وضعیت محرومیت نسبی خارج شده و در نتیجه احساس همبستگی و همکاری بیشتری با لایه‌های مختلف اقتصادی و همچنین ساخت سیاسی دولت پیدا می‌کنند (Volpi & Gershewski, 2020, p. 783). در چارچوب پارادایم‌های جماعت‌گرا در حوزه اقتصاد توسعه، تحلیل نابرابری‌های اقتصادی نه صرفاً به مثابهٔ پدیده‌ای انتزاعی، بلکه در پیوند با سازوکارهای ساختاری، تکوین طبقاتی و قشربندی‌های اجتماعی

1. Communitarianism.

2. Ontological Individualism.

3. Unencumbered Self.

صورت می‌پذیرد. نقطه ثقل این رویکرد، تبیین کارکردهای سیاسی دولت و نهادهای حاکمیتی در بازتوزیع ثروت و مدیریت دهک‌های درآمدی است. ادغام سنت‌های تحلیلی جامعه‌شناختی با سیاست‌گذاری‌های اقتصادی دولتی، قابلیت‌های کلیدی برای رصد، مهار و تقلیل شکاف‌های طبقاتی فراهم می‌آورد؛ بر این مبنا اقتصاد سیاسی جماعت‌گرا، ماهیتی مبتنی بر کنشگری جمعی و مشارکت‌محور دارد (لاوویی، ۱۳۹۲، ص. ۲۴). جماعت‌گرایی بر ایجاد تالارهای گفتگوی عمومی^۱ و شوراهای محلی تأکید دارد. هدف، نیل به اجماع از طریق استدلال عمومی و بازانديشي در ترجیحات فردی است (MacIntyre, 1981, p. 45). اتخاذ تصمیم‌ها و حل مسائل باید در نزدیک‌ترین سطح ممکن به شهروندان (یعنی نهادهای محلی، خانواده و تشکلهای مدنی) انجام شود. نهادهای عالی‌تر و دولت مرکزی تنها زمانی حق مداخله دارند که سطوح پایین‌تر توانایی حل مسئله را نداشته باشند (Etzioni, 1993, p. 56). این سازوکار مانع از شکل‌گیری بروکراسی‌های دیوان‌سالار و از خودبیگانگی سیاسی می‌شود.

۳-۲. عبور از نظام سیاسی دسترسی محدود و الیگارش‌ی حاکم

واقعیت آن است که نظام دسترسی محدود، ساختار قدرت الیگارشیک و رانت‌گرایی می‌تواند زمینه ساختاری بحران‌های اجتماعی را پدید آورد؛ همچنین نورث اشاره می‌کند که حذف نهادها و سیاست‌هایی که از لحاظ اقتصادی ایجاد رانت نامولد می‌کند، باید از راه‌هایی انجام گیرد که به اعاده خشونت منجر نشود. نظام دسترسی محدود رانت، ساختاری را شکل می‌دهد که الیت‌های قدرت در هر يك از حوزه‌های ساختاری به رانت توزیعی نایل می‌شود (سن، ۱۳۸۱، ص. ۹۵). چرخه بحران‌ها در جوامع در حال توسعه، بیشتر بر ایند ناتوانی نخبگان حاکم در حفظ تعادل توزیعی و بازتوزیع بهینه رانت میان بلوک‌های سیاسی رقیب است. در این چارچوب تحلیلی، ناآرامی‌های انتخاباتی سال ۱۳۸۸ را می‌توان به مثابه تجلی عینی تعارض‌های درون‌ساختاری و ناکارآمدی در مدیریت بحران مشارکت سیاسی تبیین کرد. گفتنی است بحران مشارکت در سال ۱۳۸۸، فراتر از کنش‌های انتخاباتی، واجد دلالت‌های عمیق در نحوه انتساب و توزیع رانت در میان الیگارش‌ی قدرت است؛ وضعیتی که در آن، کنشگران سیاسی (ضمن برخورداری از رویکردی محافظه‌کارانه نسبت به شاکله نظام سیاسی) با هدف ارتقای جایگاه خود در هرم توزیع قدرت و دسترسی به رانت‌های اقتصادی، به اتخاذ راهبردهای تقابلی روی می‌آورند (کلارک، ۱۳۹۸، ص. ۶۵). نبود نهادگرایی اقتصادی زمینه بحران اجتماعی ۱۳۷۱ را پدید آورد. ناکارآمدی نهادهای سیاسی به موازات افزایش انتظارات برای مشارکت سیاسی عامل اصلی ظهور بحران اجتماعی ۱۳۷۸ بوده است. بحران‌های یادشده نشان می‌دهد که نبود عوامل و نیروهای نهادی به ظهور و گسترش برخی از بحران‌های اجتماعی و سیاسی ایران منجر می‌شود. از آنجاکه داگلاس نورث دارای رویکرد نهادگراست، اشاره می‌کند که رانت در

1. Public Spheres.

بسیاری از مواقع به «ثبات سیاسی محدود و گذرا» در جامعه منجر می‌شود. در نظام‌های سیاسی با دسترسی محدود، سازوکارهای توزیع مجدد رانت، سنگ بنای اصلی سیاست‌گذاری اقتصادی را تشکیل می‌دهند. تأمل در چالش‌های متعدد اجتماعی و امنیتی ایران در سال‌های ۱۳۷۱ تا ۱۳۹۸، بیانگر این حقیقت است که ساختار سیاسی مبتنی بر رانتیر بودن،^۱ هم‌راستا با ساختار اقتصادی دسترسی محدود،^۲ به عامل اصلی بروز بسیاری از بحران‌های اجتماعی و امنیتی در کشور بدل گشته است. این روند، اهمیت فزاینده «کیفیت حکمرانی»^۳ را در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری اقتصادی در قرن بیست و یکم برجسته می‌سازد (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۵، ص. ۷۳). در این پژوهش، تحلیل بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ایران با نظریه‌های نهادگرایانه، به‌ویژه رویکردهای هانتینگتون و مفهوم دسترسی محدود، پیوند ناگسستنی دارد. عواملی چون کیفیت حکمرانی، کارآمدی نهادهای دولتی، نگرش نخبگان حاکم و حتی متغیرهای بین‌المللی، تأثیرات تعیین‌کننده‌ای بر روند توسعه اقتصادی و مؤلفه‌های آن، از جمله کاهش نابرابری ایفا کرده‌اند؛ از این منظر برقراری تعادل اقتصادی مستلزم وجود نهادها، سیاست‌ها و کارگزارانی با رویکردی ساختاری، نهادی و کارکردی است. بحران اجتماعی، سیاسی و امنیتی سال ۱۳۷۱ را می‌توان در «بحران توزیع» ریشه‌یابی کرد؛ بحرانی که خود واکنشی به سیاست‌های شوک‌درمانی و افزایش قیمت‌ها در آن مقطع زمانی بود. بسیاری از چالش‌های اقتصادی و سیاسی معاصر که در تداوم سیطره رانت‌ها بر الیگارشی قدرت در ایران ریشه دارند، با واقعیت‌های ساختار دسترسی محدود و نقش نظام الیگارشیک، پیوندی درهم‌تنیده برقرار کرده‌اند. نورث و همکاران (۱۳۹۶، ص. ۳۵) نیز اشاره دارند که بخشی از منابع و عواید حاصل از برنامه‌های رشد اقتصادی، به‌جای قرارگرفتن در فرایند بازتوزیع، از سوی گروه‌های خاصی به‌طور ویژه مهار گشته و این امر، زمینه را برای بروز بحران توزیع فراهم می‌آورد.

۴. نتیجه‌گیری

بحران‌های اجتماعی ایران در فاصله زمانی ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۴ را باید به مثابه پدیده‌ای چندلایه، انباشتی و برآمده از برهم‌کنش متغیرهای ساختاری، نهادی، اقتصادی و فرهنگی فهم کرد؛ پدیده‌ای که فروکاستن آن به یک علت منفرد، اعم از فشارهای خارجی، تحریم‌های بین‌المللی یا حتی ناکارآمدی‌های مقطعی مدیریتی، از تبیین جامع آن باز می‌دارد. بر اساس یافته‌های این مقاله، نابرابری‌های فزاینده، تورم مزمن، کاهش قدرت خرید، انتقال نزولی درآمد، تشدید احساس محرومیت نسبی، محدودیت در مجاری مشارکت سیاسی و ضعف در ظرفیت نهادی، زمینه‌های اصلی تعمیق شکاف دولت-جامعه را فراهم

1. Rentier state.

2. Limited access.

3. Quality of governance.

کرده‌اند. در چارچوب نهادگرایی بروکراتیک، به‌ویژه با اتکا به تحلیل هانتینگتون، آنچه بحران را تشدید کرده، نه صرفاً گسترش مطالبات اجتماعی، بلکه نبود تناسب میان سرعت بسیج اجتماعی و توان نهادهای رسمی در جذب، تنظیم و پاسخ‌گویی به این مطالبات بوده است. از سوی دیگر، تحولات ناشی از گسترش جامعه شبکه‌ای، توسعه فناوری‌های ارتباطی، دگرگونی در الگوهای هویتی و ظهور شکاف‌های نسلی، صورت‌بندی بحران را از سطح مطالبات صرفاً معیشتی فراتر برده، به عرصه‌های هویتی، ارزشی و سیاسی سوق داده است. در این میان نقش زنان و نسل‌های جدید به عنوان کنشگران اجتماعی نوظهور، در بازتعریف انتظارات عمومی و بازتولید اعتراضات معنادار بوده است؛ همچنین تحریم‌ها و تحولات منطقه‌ای اگرچه خاستگاه اصلی بحران به شمار نمی‌روند، به‌منزله متغیرهای تشدیدکننده، دامنه آسیب‌پذیری اجتماعی و اقتصادی را افزایش داده‌اند؛ بر این اساس مواجهه پایدار با این بحران‌ها مستلزم گذار از رویکردهای امنیت‌محور و واکنشی به سمت راهبردهای اصلاح‌محور، نهادی و مشارکت‌پذیر است. کاهش نابرابری، مهار تورم، بازتوزیع عادلانه منابع، ارتقای پاسخ‌گویی و کارآمدی نهادهای سیاسی، گسترش مسیرهای قانونی مشارکت و به‌رسمیت شناختن دگرگونی‌های نسلی و هویتی، از الزامات اساسی مدیریت بحران و بازسازی اعتماد عمومی به شمار می‌روند؛ بنابراین ثبات سیاسی پایدار نه از طریق کنترل صرف، بلکه از رهگذر تقویت ظرفیت نهادی، تعمیق مشروعیت و بازآرایی رابطه دولت و جامعه قابل تحقق خواهد بود. تحلیل تجربی بحران‌های اجتماعی-اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران، ماهیتی چندوجهی را نمایان می‌سازد که ریشه‌های آن را باید در راهبردهای کلان اقتصادی اتخاذشده در ادوار مختلف تاریخی جستجو کرد. این روند نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از تنش‌های اجتماعی و اعتراضات جمعی، نه صرفاً ناشی از فشارهای رسانه‌ای یا مداخله‌ی بازیگران بین‌المللی، بلکه متأثر از سازوکارهای ساختاری عمیق‌تر، به‌ویژه شیوه‌های ناعادلانه توزیع منابع اقتصادی بوده است. در این راستا می‌توان استدلال کرد که سازوکار تخصیص و توزیع منابع اقتصادی در دوره زمانی ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۴، به شکل‌گیری و تعمیق بحران‌های خشونت‌آمیز منجر شده است. در همین راستا، تحلیل ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸، ارتباط وثیقی با مؤلفه «انتقال نزولی درآمد»^۱ میان گروه‌های مختلف اجتماعی دارد؛ به عبارت دیگر هرگاه کاهش قدرت خرید و افت سطح درآمد عامه شهروندان شتاب گیرد، ظهور بحران‌های اجتماعی و امنیتی در ایران، امری قابل پیش‌بینی خواهد بود؛ ازاین‌رو دولت ملزم به اتخاذ سیاست‌هایی است که زمینه را برای «مهار و برقراری تعادل در مجموع نابرابری‌های درآمدی کلان جامعه» فراهم آورد. بحران‌های اجتماعی بروز یافته در سال‌های ۱۴۰۱ و ۱۴۰۴، پیامدهای ژرف و عمدتاً خشونت‌آمیزی را بر ساختار اجتماعی ایران تحمیل کرده است.

1. Downward Income Mobility.

منابع

- بروك، ل.؛ هنريك هلم، ه.؛ سورنسون، ج.؛ استول، م. (۱۳۹۴). *دولت‌های شکننده: جامعه‌شناسی جنگ و منازعه در دنیای مدرن*. ا. رشیدی (مترجم). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پولانی، ک. (۱۳۹۶). *دگرگونی بزرگ، خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی روزگار ما*. م. مالجو (مترجم). تهران: نشر شیرازه.
- تورن، آ. (۱۳۹۶). *پارادایم جدید*. س. صادقی‌زاده (مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حاتمی، ع.؛ کلاته، ف. (۱۳۹۳). *دولت در پیرامون و پیرامون در دولت، سندروم‌های درهم‌تنیدگی اقتصاد، سیاست و اجتماع*. مطالعات راهبردی، ۱۷ (۶۳)، صص. ۷-۳۶.
- دلفروز، م. ت. (۱۳۹۳). *دولت و توسعه اقتصادی، اقتصاد سیاسی توسعه در ایران و دولت‌های توسعه‌گرا*. تهران: نشر آگاه.
- سن، آ. ک. (۱۳۸۱). *در باب نابرابری اقتصادی*. ح. راغفر (مترجم). تهران: نشر مؤسسه عالی پژوهش‌های تأمین اجتماعی.
- شفیعی‌فر، محمد (۱۳۸۴). *دموکراسی و عدالت اجتماعی با تأکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*. مطالعات راهبردی، ۱۸ (۱)، صص. ۷۹-۴۹.
- فولر، گ.؛ فرانکه، ر. (۱۳۸۳). *شیعیان عرب: مسلمانان فراموش شده*. خ. تبریزی (مترجم). قم: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- کولی، ج. (۱۳۸۷). *سیا و جهاد: جنگ‌های نامقدس*. م. نجفی و م. نظامی‌زاده (مترجم). تهران: انتشارات صمدیه.
- لاوویی، م. (۱۳۹۲). *مقدمه‌ای بر تفکرات اقتصادی پساکینزی*. م. ملایی (مترجم). تهران: نشر دنیای اقتصاد.
- لویس، ب. (۱۳۸۴). *مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاورمیانه*. ش. خواجهیان (مترجم). تهران: انتشارات اختران.
- لونیس، ب. (۱۳۹۸). *ایمان و قدرت: دین و سیاست در خاورمیانه*. ج. محسنی‌دربیدی (مترجم). تهران: نشر آشیان.
- مصلی‌نژاد، ع. (۱۳۹۵). *دولت و توسعه اقتصادی در ایران*. تهران: نشر نی.
- مصلی‌نژاد، ع. (۱۳۹۹). *سیاست‌گذاری اقتصادی؛ مدل، روش و فرایند*. (چاپ ششم). تهران: انتشارات رخداد نو.
- معلوف، ا. (۱۳۸۹). *هویت‌های مرگبار*. ع. نیک‌گهر (مترجم). تهران: نشر نی.
- مؤمنی، ف. (۱۳۹۵). *اقتصاد ایران در دوران تعدیل ساختاری*. تهران: نشر نقش و نگار.
- نورث، د.؛ والین، ج.؛ وب، ا.؛ وینگاست، ب. (۱۳۹۶). *سیاست، اقتصاد و مسائل توسعه در سایه خشونت*. م. میردامادی و م. ح. نعیمی‌پور (مترجم). تهران: انتشارات روزنه.
- هانتینگتون، س. (۱۳۷۰). *سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی*. م. ثلاثی (مترجم). تهران: نشر علم.
- هانتینگتون، س. (۱۳۷۳). *موج سوم، دموکراسی در پایان سده بیستم*. ا. شهسا (مترجم). تهران: انتشارات روزنه.

References

- Berger, P. L. (ed). (1999). *The de secularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Eerdmans.
- Brock, L., Helle, H., Sørensen, G., & Stoll, M. (2016). *Fragile states: Sociology of war and*

- conflict in the modern world* (A. Rashidi, Trans.). Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Cooley, J. K. (2008). *Unholy wars: Afghanistan, America and international terrorism* (M. Najafi & M. Nezamizadeh, Trans.). Samadiyeh Publications. [In Persian]
- Delforooz, M. T. (2014). *The state and economic development: The political economy of development in Iran and developmental states*. Agah Publishing. [In Persian]
- Etzioni, A. (1993). *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. Crown Publishers.
- Fuller, G., & Francke, R. (2004). *The Arab Shi'a: The forgotten Muslims* (K. Tabrizi, Trans.). Shi'a Studies Institute. [In Persian]
- Hatami, A., & Kalateh, F. (2014). The state at the periphery and the periphery in the state: Syndromes of the intertwinement of economy, politics, and society. *Strategic Studies*, 17(63), PP. 7–36. [In Persian]
- Huntington, S. (1968). *Political Order in Changing Societies*. Yale University press.
- Huntington, S. P. (1965). Political Development and Political Decay. *World Politics*, No. 17, pp. 386-430. <https://doi.org/10.2307/2009286>.
- Huntington, S. P. (1991). *Political order in changing societies* (M. Tholasi, Trans.). Elm Publishing. [In Persian]
- Huntington, S. P. (1994). *The third wave: Democratization in the late twentieth century* (A. Shahsa, Trans.). Rozaneh Publications. [In Persian]
- Lavoie, M. (2013). *An introduction to post-Keynesian economics* (M. Molaei, Trans.). Donya-ye Eqtesad Publishing. [In Persian]
- Lewis, B. (2005). *What went wrong? The clash between Islam and modernity in the Middle East* (S. Khajian, Trans.). Akhtaran Publications. [In Persian]
- Lewis, B. (2019). *Faith and power: Religion and politics in the Middle East* (J. Mohseni Dareh Bidy, Trans.). Ashian Publishing. [In Persian]
- Maalouf, A. (2010). *In the name of identity: Violence and the need to belong* (A. Nikgozar, Trans.). Nashr-e Ney. [In Persian]
- MacIntyre, A. (1981). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.
- Momeni, F. (2016). *The Iranian economy in the era of structural adjustment*. Nashr-e Naghsh-o Negar. [In Persian]
- Mosalla-Nejad, A. (2016). *The state and economic development in Iran*. Nashr-e Ney. [In Persian]
- Mosalla-Nejad, A. (2020). *Economic policymaking: Model, method, and process* (6th ed.). Rokhdad-e No Publications. [In Persian]
- North, D. C., Wallis, J. J., Webb, S. B., & Weingast, B. R. (2017). *In the shadow of violence: Politics, economics, and the problems of development* (M. Mirdamadi & M. H. Naeimipour, Trans.). Rozaneh Publications. [In Persian]
- Polanyi, K. (2017). *The great transformation: The political and economic origins of our time* (M. Maljoo, Trans.). Shirazeh Publishing. [In Persian]

- Sandel, M. J. (1984). *Liberalism and its Critics*. New York University Press.
- Sen, A. K. (2002). *On economic inequality* (H. Raghfar, Trans.). Institute for Social Security Research Publications. [In Persian]
- Shafiee-Far, M. (2005). Democracy and social justice, with an emphasis on the Constitution of the Islamic Republic of Iran. *Strategic Studies Quarterly*, 8(1), pp. 49–79. [In Persian]
- Touraine, A. (2017). *A new paradigm* (S. Sadeghizadeh, Trans.). Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Volpi, F. & Gershewski, F. (2020). Crises and critical junctures in authoritarian regimes: addressing uprisings temporalities and discontinuities. *Third world Quarterly*, 41(4).